

Krzysztof Brzechczyn

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Analityczna filozofia dziejów w poznańskiej szkole metodologicznej. Próba falsyfikacji Popperowskiej krytyki historii teoretycznej

Wstęp

Popper utożsamiał marksizm z historycyzmem, odmawiając zarazem tej koncepcji statusu teorii naukowej. Podstawowymi bowiem cechami doktryn historycystycznych są dogmatyzm, brak racjonalnej krytyki, holistyczny program inżynierii społecznej, oparty na bezwarunkowych prorocत्वach, które podawane są w formie prognoz naukowych. Sprawia to, że w doktrynie historycystycznej wyklucza się krytyczną dyskusję prowadzącą do korekty wyjściowych koncepcji i częściowego choćby rozwiązywania stawianych problemów. Według Poppera:

Interpretacje historycystyczne można przyrównać do reflektora, który kierujemy na siebie samych. Utrudnia to bądź zupełnie uniemożliwia widzenie czegokolwiek z tego, co nas otacza i paraliżuje nasze działanie.¹

Tymczasem, zdaniem twórcy hipotetyzmu, praca naukowa rozpoczyna się od wyboru obiecującego problemu naukowego, który może być praktycznej, teoretycznej czy historycznej natury². Problemy – nawet te przednaukowe – zakładają pewną wiedzę wstępną. Każdy organizm, nie mówiąc o uczonym, ma wbudowane pewne oczekiwania. Gdy nie zostają one zaspokojone, powstaje sytuacja proble-

¹ K. R. Popper, *Spółczesność otwarte i jego wrogowie*, t. II, przeł. H. Krahelska, W. Jedlicki; opr. A. Chmielewski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 203-204.

² K. R. Popper, *Podejście pluralisty do filozofii dziejów*, [w:] *idem*, Mit schematu pojęciowego. W obronie racjonalności nauki, przeł. B. Chwedeńczuk, Książka i Wiedza, Warszawa 1997, s. 160. Schemat ten poddawany był wielokrotnym modyfikacjom i alternatywnym sformułowaniom, np.: *idem*, *Prawda, racjonalność i rozwój wiedzy naukowej*, [w:] *idem*, Droga do wiedzy. Domysły i refutacje, przeł. S. Amsterdamski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999; *idem*, *Ewolucja i drzewo wiedzy*, [w:] *idem*, Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna, red. i przekład A. Chmielewski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 304.

mowa³. W poszukiwaniu jej rozwiązania uczony formułuje wstępną teorię. Model Poppera pełni również walory heurystyczne, gdyż:

[...] rozumienie teorii to [...] rozumienie jej jako próby rozwiązania pewnego problemu. [...] problem, który teoria ma rozwiązać może być praktyczny (taki jak znalezienie lekarstwa na chorobę Heinego i Medina czy zapobieżenie inflacji) lub teoretyczny, a więc problem wyjaśnienia (taki jak wyjaśnienie tego, jak przenosi się choroba Heinego i Medina, czy jak dochodzi do inflacji).⁴

Tak sformułowana teoria poddawana jest krytycznej dyskusji, w trakcie której jest empirycznie testowana, korygowana i zastępowana przez nową teorię. W rezultacie tej aktywności pojawia się nowy problem, który prowadzi do sformułowania nowego próbnego rozwiązania, czyli nowej teorii. Działalność naukowa przebiega zatem według następującego schematu

$$P_1 \rightarrow PT \rightarrow KD \rightarrow P_2$$

Gdzie: P_1 – problem, PT – próbna teoria, KD – eliminacja błędów poprzez krytyczną dyskusję, P_2 – nowy problem.

W bardziej rozwiniętym schemacie Popper zakładał, że określony problem generuje nie jedną, lecz pewien zbiór próbnych teorii⁵, które w danym czasie stają się przedmiotem krytycznej dyskusji. W wyborze teorii staje się również ważne to, czy wybrana koncepcja doprowadzi do postawienia najbardziej interesującego nowego wariantu postawionego problemu. Zdaniem Poppera:

Stwierdzimy wówczas, że każda z teorii powoduje powstanie nowych problemów. Wówczas powinniśmy iść za tymi, które obiecują najwięcej nowych i najbardziej interesujących problemów.⁶

Swemu ujęciu Popper nadawał rangę uniwersalną:

Interpretację tę można odnieść w równej mierze do wiedzy zwierząt, wiedzy pre naukowej, jak i do wiedzy naukowej. Wiedzę naukową wyróżnia to, że walka o byt w jej ramach jest trudniejsza wskutek świadomej i systematycznej krytyki naszych teorii. Tak więc gdy wiedza zwierząt i wiedza pre naukowa rozwija się głównie poprzez eliminację jednostek wyznających te nieprzystosowane hipotezy, naukowa krytyka unicestwia nasze teorie zamiast nas samych, eliminując błędne przekonania, zanim one doprowadzą nas do zguby.⁷

Interesuje mnie nie tylko teoria wiedzy naukowej, lecz wiedzy w ogóle. Jednakże badanie rozwoju nauki jest, jak mi się wydaje, najbardziej owocnym sposobem stu-

³ K. R. Popper, *Modele, narzędzie i prawda*, [w:] *idem*, *Mit schematu pojęciowego...*, s. 175; *idem*, *Prawda, racjonalność i rozwój wiedzy naukowej*, s. 374-375.

⁴ K. R. Popper, *Modele, narzędzia i prawda*, s. 176.

⁵ K. R. Popper, *O chmurach i zegarach*, [w:] *idem*, *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna*, s. 286-289.

⁶ *Ibidem*.

⁷ K. R. Popper, *Ewolucja i drzewo wiedzy*, s. 308 i 339.

diowania rozwoju wiedzy w ogóle. Można bowiem twierdzić, iż rozwój wiedzy naukowej jest dobitnym przykładem rozwoju poznania zdroworoządkowego.⁸

I tak Popper stosował swój schemat do interpretacji ewolucji świadomości zwierząt i wiedzy gatunku ludzkiego, rozwoju jońskiej filozofii przyrody⁹, tradycji¹⁰, historii idei¹¹, sztuki i muzyki¹².

Teoria naukowa, która z powodzeniem przejdzie przez test krytycznej dyskusji, musi odznaczać się pewnymi cechami. Najważniejsze z nich to niesprzeczność, eksplikowalność występujących w niej pojęć oraz podatność wysuwanych twierdzeń i hipotez na krytykę i falsyfikację.

Według Poppera cech tych pozbawiony był marksizm, utożsamiany przez niego z doktryną historycystyczną¹³. Warto sobie jednak uświadomić, że dwa standardowe dzieła Poppera zawierające krytykę materializmu historycznego zostały napisane i opublikowane w okresie dominacji stalinowskiej wersji marksizmu. *Spoleczeństwo otwarte i jego wrogowie* ukazało się w 1943 r., a pierwsza wersja *Nędzy historycyzmu* została wydana w latach 1944 i 1945, w formie dwóch artykułów. Krytyka Poppera trafna jest zatem wobec stalinowskiej wersji marksizmu, która w pełni podpadała pod doktrynę historycystyczną, pełniąc funkcję ideologii totalitarnego komunizmu. Tę upowszechnioną wersję marksizmu Popper wtedy znał i taką też krytykował. Jednakże takie zakreślenie historycznych ram krytyki Poppera prowadzi do kolejnego pytania. Mianowicie, czy jest do pomyślenia taka wersja marksizmu, w której krytyczna dyskusja naukowa, a nie spełnianie funkcji ideologicznych, byłoby podstawowym mechanizmem rozwojowym? Innymi słowy, dla której zatem dałby się zastosować Popperowski model ewolucji wiedzy naukowej.

Wydaje się, że takiemu wariantowi marksizmu odpowiada tzw. marksizm analityczny, zainicjowany w 1978 r. wydaniem książki Geralda A. Cohena, *Karl Marx's Theory of History: A Defence*¹⁴. Dyskusja nad książką zapoczątkowała powstanie tzw. grupy wrześnieowej, spotykającej się w latach 1979–2000 na organizowanych dorocznie seminariach, w których brali m.in. udział: Pranab Bardhan, Sam Bowles, Robert Brenner, Alan Carling, Gerald A. Cohen, Joshua Cohen, Jon Elster, Philippe van Parijs, Adam Przeworski, John Roemer, Hillel Steiner, Erik O. Wright i Rober-Jan Van der Veen.

⁸ K. R. Popper, *Prawda, racjonalność i rozwój wiedzy naukowej...*, s. 364.

⁹ K. R. Popper, *Z powrotem do presokratyków*, [w:] *idem*, *Droga do wiedzy. Domysły i refutacje*, przeł. S. Amsterdamski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 233-260.

¹⁰ K. R. Popper, *Ku racjonalnej teorii tradycji*, [w:] *idem*, *Droga do wiedzy. Domysły i refutacje*, s. 208-232.

¹¹ K. R. Popper, *Logika fizyka i historia – pogląd realistyczny...*, s. 352.

¹² K. R. Popper, *Twórcza samokrytyka w nauce i sztuce*, [w:] *idem*, *W poszukiwaniu lepszego świata. Wykłady i rozprawy z trzydziestu lat*, przeł. A. Malinowski, Książka i Wiedza, Warszawa 1997, s. 265.

¹³ O Popperowskiej krytyce Marksa, zob. M. Baranowski, *Popperowska (pseudo) krytyka filozofii Marksa*, „Nowa Krytyka”, 2012, t. 28, s. 53-65.

¹⁴ G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, Clarendon Press, Oxford 1978.

Metateoretycznymi wyznacznikami marksizmu analitycznego (niekoniecznie podzielanymi przez wszystkich, ale na pewno przez znakomitą większość grupy) było:

- krytyczne podejście do dotychczasowej tradycji marksowskiej pozbawionej jasności i logicznego rygoru w definiowaniu pojęć;
- odrzucenie dziedzictwa Heglowskiego obecnego w marksizmie, szczególnie logiki dialektycznej;
- odrzucenie tezy o metodologicznej odrębności i specyfice marksizmu, prowadzące do akceptacji pozytywistycznej (hipotetycznej) filozofii nauki;
- odrzucenie tezy o metodologicznej i teoretycznej jedności marksizmu na rzecz przekonania o istnieniu w pismach Marksa i Engelsa zbioru mniej lub bardziej ze sobą powiązanych teorii;
- dążenie do systematycznej konceptualizacji, eksplikacji i definiowaniu podstawowych koncepcji należących do rdzenia marksizmu;
- przyjmowanie w rekonstrukcji idei marksowskich założeń indywidualizmu metodologicznego oraz wykorzystywanie w eksplikacji koncepcji Marksa narzędzi teorii racjonalnego wyboru i teorii gier¹⁵.

Wizytówką tego nurtu jest seria wydawnicza „Studies in Marxism and Social Theory”, publikowana nakładem Cambridge University Press.

Zastosowanie modelu Poppera do interpretacji rozwoju pewnych ujęć powstałych w ramach marksizmu analitycznego osłabiłoby przynajmniej ostrze jego metodologicznej krytyki. Okazałoby się bowiem, że marksizm wyzwolony spod presji politycznej i ideologicznej zdolny jest rozwijać się jak standardowa teoria naukowa. Zastosuję zatem Popperowski model ewolucji wiedzy ludzkiej w interpretacji rozwoju adaptacyjnej rekonstrukcji materializmu historycznego, sformułowanej w ramach poznańskiej szkoły metodologicznej należącej do szeroko pojmowanego nurtu marksizmu analitycznego¹⁶. Jednakże pomiędzy zachodnioeuropejskim marksizmem analitycznym a jego poznańskim odpowiednikiem zachodziły ważne różnice, które warto w tym miejscu pokrótce odnotować. Składają się na nie przekonania o:

¹⁵ M. A. Lebowitz, *Is „Analytical Marxism” Marxism?*, „Science and Society”, 1988, vol. 52, no. 2, s. 191-214; E. O. Wright, *Interrogating Inequality: Essays on Class Analysis. Socialism and Marxism*, Verso, London 1994, rozdział pt. „What Is Analytical Marxism”; F. Tarrit, *A Brief History, Scope, and Peculiarities of „Analytical Marxism”*, „Review of Radical Political Economics”, 2006, vol. 38, s. 595-618; zob. również: L. Nowak, *Marksizm versus liberalizm: pewien paradoks*, [w:] L. Nowak, P. Przybysz (red.), *Marksizm, liberalizm, próby wyjścia* (Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki, 17), Zysk i S-ka, Poznań 1997, s. 8-11.

¹⁶ Zob. L. Nowak, *Adaptacyjna interpretacja materializmu historycznego: przegląd. Przyczynek do polskiego materializmu analitycznego*, [w:] L. Nowak, P. Przybysz (red.), *op. cit.*, s. 29-69; K. Brzechczyn, *Dynamika formacji. O Piotra Buczkowskiego koncepcji marksizmu analitycznego*, [w:] K. Bondyra, M. S. Szczepański, P. Śliwa (red.), *Państwo, samorząd i społeczeństwo lokalne*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań 2005, s. 389-414; *idem*, *Wokół periodyzacji procesu historycznego. Od adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego do nie-Marksowskiego materializmu historycznego*, [w:] T. Buksiński (red.), *Filozofia na Uniwersytecie w Poznaniu. Jubileusz 90-lecia*, WN IF UAM, Poznań 2010, s. 347-370.

- swoistości metodologicznej marksizmu, opartej na idealizacyjnym pojęciu do nauki;
- możliwości całościowej, a nie tylko fragmentarycznej rekonstrukcji pism Marksa i Engelsa;
- potrzebie rekonstrukcji, wywodzącej się od Hegla, dialektyki Marksowsko-Engelsowskiej.

Przedstawiona w niniejszym artykule interpretacja stanowić będzie rodzaj testu. Jeżeli zastosowanie Popperowskiego modelu ewolucji wiedzy naukowej nie przyniesie obiecujących rezultatów interpretacyjnych, to tym samym Popperowska krytyka marksizmu zostanie potwierdzona. Jeżeli natomiast da się w niebanalny sposób zastosować ten model do interpretacji rozwoju adaptacyjnej wykładni materializmu historycznego, to krytyka Poppera zostanie sfalsyfikowana.

II. Adaptacyjna interpretacja materializmu historycznego. Próba zastosowania Popperowskiego modelu ewolucji wiedzy naukowej

1. O sposobie determinacji świadomości przez byt (wyjściowa sytuacja problemowa)

W powstaniu adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego za sytuację problemową można uznać sposób pojmowania determinacji świadomości przez byt. W obiegowej interpretacji marksizmu globalne zależności pomiędzy warunkami społeczno-ekonomicznymi a określonymi stanami świadomości społecznej pojmowano na sposób przyczynowy. Rodziło to znane trudności interpretacyjne, gdyż nie wiadomo było, w jaki to sposób warunki społeczno-ekonomiczne wywoływać mają wystąpienie określonych stanów świadomości społecznej. Trudności interpretacyjne występowały w przypadku pozostałych globalnych zależności, występujących w materializmie historycznym, gdyż zależności pomiędzy siłami wytwórczymi a określonymi stosunkami produkcji oraz pomiędzy bazą społeczną (siły wytwórcze wraz ze stosunkami produkcji) a nadbudową polityczno-prawną pojmowano również na sposób przyczynowy.

2. Adaptacyjna interpretacja materializmu historycznego (rozwiązanie wyjściowej sytuacji problemowej)

Rozwiązaniem wspomnianej sytuacji problemowej było adaptacyjne pojmowanie tych zależności, wysunięte przez Leszka Nowaka¹⁷. Elementami zależności adaptacyjnej jest zbiór stanów rzeczy α , zbiór stanów rzeczy β nazywany zbiorem warunków i kryterium adaptacji k . Niech stan rzeczy A (ze zbioru stanów rzeczy α) w warunkach B ze zbioru β prowadzi do rezultatu x . Zbiór tych rezultatów (np. sta-

¹⁷ L. Nowak, *Teoria formacji społecznej jako teoria adaptacyjna*, „Studia Socjologiczne”, 1973, nr 4, s. 5-21.

nów rzeczy x i y) uporządkowany jest ze względu na występowanie w określonym stopniu własności k . Zależność adaptacyjna głosi, że ze zbioru stanów rzeczy α upowszechnia się ten stan rzeczy A , który – przy danych warunkach B – prowadzi do rezultatu mającego własność k w stopniu najwyższym (ewentualnie najniższym).

Swoją propozycję interpretacyjną autor ten ilustrował następującym przykładem. Załóżmy, że ktoś wymyślił nowe urządzenie (warunki B) zapewniające wzrost wydajności pracy, a zatem – możliwość wzrostu produktu dodatkowego (kryterium adaptacji k). Właściciele, porównując różne systemy organizacji produkcji (przekazane przez tradycję, wymyślone przez specjalistów itd.), wybierają ten system (stan rzeczy A), który w ich opinii zapewni im – przy stosowaniu owego urządzenia – wzrost produktu dodatkowego. Jeżeli jednak oczekiwany wzrost nie nastąpił, to właściciele, sądząc, iż się pomylili w swoim wyborze, będą szukali nadal przy danym poziomie sił wytwórczych optymalnego systemu organizacji produkcji. Jeżeli któryś z właścicieli będzie zwlekał z reorganizacją produkcji, to będzie otrzymywał coraz mniejszy produkt dodatkowy, aż w końcu zbankrutuje. Po dostatecznie długim czasie metodą prób i błędów oraz eliminacją tych, którzy uczyli się nie dość szybko, w danej dziedzinie gospodarki nastąpi upowszechnienie optymalnego systemu organizacji produkcji ze względu na wprowadzone nowe urządzenie.

Zależności adaptacyjne między poziomem sił wytwórczych a systemem organizacji produkcji, nadbudową a bazą ekonomiczną, warunkami społeczno-ekonomicznymi a świadomością społeczną, zostały sformułowane następująco:

- (1) ze zbioru danych historycznie systemów organizacji produkcji przyjmuje się w skali globalnej ten system, który zapewnia przy danym poziomie sił wytwórczych najwyższy produkt dodatkowy dla właścicieli środków produkcji;
- (2) ze zbioru historycznie danych systemów polityczno-prawnych przyjmuje się w społeczeństwie ten, który zapewnia – przy danym stanie bazy ekonomicznej – optymalny dla klasy panującej system organizacji produkcji;
- (3) ze zbioru danych historycznie systemów idei przyjmują się w społeczeństwie te, które zapewniają – przy danych warunkach społeczno-ekonomicznych – najwyższą stabilność systemowi prawnopolitycznemu.

Zależność (1) opisuje dostosowywanie się systemów organizacji produkcji do poziomu sił wytwórczych. Poziom sił wytwórczych wraz z optymalnym systemem produkcji (stosunkami produkcji) stanowi bazę ekonomiczną. Zależność (2) opisuje dostosowywanie się systemów polityczno-prawnych do bazy ekonomicznej. Mianem nadbudowy polityczno-prawnej określane jest najbardziej optymalny system polityczno-prawny. Baza ekonomiczna wraz z nadbudową polityczno-prawną tworzy warunki społeczno-ekonomiczne. Do nich dostosowuje się świadomość społeczna. Warunki społeczne (byt społeczny) pełnią funkcję selektora dla wymyślanych przez intelektualistów (np. filozofów) idei społecznych. W skali masowej

rozpowszechniają się tylko te idee, które – w danych warunkach społeczno-ekonomicznych – zapewniają trwałość systemowi społeczno-politycznemu. Nie oznacza to, że w danym czasie i w danym społeczeństwie nie mogą się pojawić idee dysfunkcjonalne wobec klasowego porządku społecznego. Jeżeli zostaną one nawet sformułowane, to nie mają szans na upowszechnienie i będą egzystować na marginesie życia intelektualnego.

Przyjęte założenie, że twórczość ideowa rozwija się w sposób autonomiczny i niezależny od rozwoju społeczno-ekonomicznego, powoduje, że są możliwe dwa warianty rozwoju społeczno-ideowego. W pierwszym wariantcie dochodzi może do równoczesnej zmiany warunków społeczno-ekonomicznych i obmyślenia nowych idei społecznych. Jeżeli zapewniają one w wyższym stopniu stabilność systemowi politycznemu niż dotychczasowy system ideowy, to upowszechniają się w świadomości społecznej. Może się jednak zdarzyć, że zmiana warunków społeczno-ekonomicznych nie prowadzi do powstania nowego systemu ideowego, którego nikt nie zdążył ani nie zdołał obmyśleć. Wówczas w warunkach застоju intelektualnego, opartego na dalszej dominacji starych idei w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych, dotychczasowy system ideowy stabilizuje system polityczno-ekonomiczny w niższym stopniu, a pewne jego wątki ulegają rytualizacji.

3. O wielości materializmów historycznych (sytuacja problemowa II)

Koncepcjami nadrzędnymi wobec adaptacyjnej wykładni materializmu historycznego były kategoriałna interpretacja dialektyki marksowskiej i idealizacyjna teoria nauki.

Wedle idealizacyjnego podejścia do nauki teoria naukowa nie jest ani uogólnieniem faktów, ani systemem hipotetyczno-dedukcyjnym¹⁸. Jej budowa rozpoczyna się bowiem od zdecydowanej deformacji rzeczywistości w swym pierwszym, najbardziej wyidealizowanym modelu. Z tego więc względu teoria bardziej przypomina karykaturę niż fotografię. Prawo idealizacyjne ma postać okresu warunkowego. W jego poprzedniku występują kontrfaktyczne założenia, na których mocy pomija się wpływ czynników uznanych przez badacza za uboczne. W jego następniku ukazane jest, jak badane zjawisko zależy od swojego czynnika głównego. Otrzymane twierdzenie idealizacyjne obowiązuje zatem tylko pod tymi założeniami idealizującymi, i to pod wszystkimi z nich, i jest w przybliżeniu tylko stosowane do empirycznych przypadków, które ma wyjaśniać.

Ontologiczną podstawą idealizacyjnej teorii nauki była kategoriałna wykładnia dialektyki¹⁹. Zgodnie z przeprowadzoną rekonstrukcją na badane zjawisko wpływa szereg czynników, które w różny sposób nań oddziałują. Tworzą one strukturę esencjalną danego zjawiska składającą się przynajmniej z dwóch

¹⁸ L. Nowak, *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, PWN, Warszawa 1977.

¹⁹ L. Nowak, *U podstaw dialektyki marksowskiej. Próba interpretacji kategoriałnej*, PWN, Warszawa 1977.

poziomów. Na jej poziomie głębokim – występują jedynie czynniki główne, na poziomie powierzchniowym – czynniki główne wraz ze wszystkimi czynnikami ubocznymi. Stanowisko dialektyczne (w wykładni kategoriałnej) zakłada zmienność czynników głównych i, co za tym idzie, prawidłowości, którym podlegają badane zjawiska.

W taki sposób zinterpretowana dialektyka marksowska pozwalała sformułować paradoks historyzmu: kategoriałna rekonstrukcja dialektyki marksowskiej zakłada zmienność czynników głównych badanych zjawisk, tymczasem marksowski materializm historyczny utrzymuje, że siły wytwórcze i stosunki produkcji są ustalonymi raz na zawsze głównymi determinantami życia społecznego we wszystkich społeczeństwach i we wszystkich okresach historycznych. Prowadzi to do pytania: czy w rozwoju historycznym repertuar czynników głównych podlega czy też nie podlega zmianie? Jeżeli odpowiemy twierdząco, to prowadzi to do następnego pytania o charakter tych nieekonomicznych, lecz nadal materialnych czynników.

4. Epoki i formacje (rozwiązanie drugiej sytuacji problemowej)

W ramach adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego próbowano sobie poradzić ze wspomnianym paradoksem historyzmu, opracowując idealizacyjno-adaptacyjną interpretację Engelsowskiego materializmu historycznego. Według tego ujęcia – rozwijanego głównie przez Jolanę Burbelkę – czynnikiem głównym w społeczeństwach pierwotnych nie jest produkcja gospodarcza, lecz reprodukcja życia²⁰. Dopiero w epoce społeczeństw klasowych produkcja dóbr materialnych staje się głównym czynnikiem rozwojowym.

Według rekonstrukcji podstawowych pojęć Engelsowskiego materializmu historycznego podstawowym elementem „bazy rodowej” jest czynnik reprodukcji życia i stosunków pokrewieństwa. Nadbudowa ekonomiczno-polityczna i baza rodowa składają się na byt rodowy (warunki rodowo-społeczne). Tak pojęte warunki rodowo-społeczne determinują świadomość upowszechnioną w całym społeczeństwie. Ponieważ mamy do czynienia ze społeczeństwem przedklasowym, jest to świadomość plemienna, a nie dominującej klasy społecznej. J. Burbelka zrekonstruowała również podstawowe zależności adaptacyjne formacji rodowej:

- (1. R) ze zbioru danych historycznie typów stosunków pokrewieństwa utrzymuje się, przy danych warunkach reprodukcji życia, ten, przy którym wskaźnik przeżywalności jest maksymalny;
- (2. R) ze zbioru danych historycznie systemów ekonomiczno-politycznych utrzymuje się ten, który przy danej „bazie rodowej” pozwala utrwalić się w sposób najbardziej efektywny optymalnym stosunkom pokrewieństwa;

²⁰ J. Burbelka, *Epoki i formacje. Próba rekonstrukcji adaptacyjnej*, Ossolineum, Kraków 1980.

- (3. R) ze zbioru danych historycznie systemów idei utrzymuje się ten, który zapewnia – przy danych warunkach społeczno-rodowych – najwyższą stabilność optymalnej nadbudowie ekonomiczno-politycznej.

Ze względu na stosunki pokrewieństwa – formę małżeństwa – Burbelka wyróżniała trzy formacje rodowe. W pierwszej formacji rodowej rozpowszechnione było małżeństwo grupowe pierwszego stopnia, w którym wyłączone zostały najpierw – stosunki seksualne pomiędzy rodzicami a dziećmi, a później – pomiędzy braćmi a siostrami. W kolejnej formacji rodowej upowszechniło się małżeństwo grupowe drugiego stopnia, w którym wyłączeni zostali ze stosunków seksualnych bliżsi i dalsi krewni. W trzeciej formacji rodowej upowszechnia się małżeństwo monogamiczne, regulujące jeszcze bardziej restrykcyjnie stosunki seksualne w społecznościach ludzkich. Ta diachroniczna ewolucja form małżeństwa prowadzić miała – według powyżej przedstawionej interpretacji – do uzyskania jak najzdrowszego potomstwa. Według tejsz autorki rozwój ludzkości można podzielić na dwie zasadnicze epoki: rodową i klasową; w ramach tych dwóch epok można dopiero wyróżnić formacje społeczno-rodowe i społeczno-ekonomiczne.

Autorka ta określiła również zasady przejścia międzyepokowego, do którego dochodzić ma w następujący sposób:

- (1) czynnik główny z epoki następnej w ostatniej formacji epoki poprzedniej występuje powyżej powierzchniowego poziomu istotności;
- (2) czynnik główny z epoki poprzedniej w pierwszej formacji epoki następnej występuje powyżej powierzchniowego poziomu istotności;
- (3) czynnik główny z epoki poprzedniej w epoce następnej nie może znaleźć się na najniższym poziomie istotności²¹.

5. Status sfery politycznej (sytuacja problemowa III i próby jej rozwiązania)

Wyróżnienie dwóch materializmów – Engelsowskiego i Marksowskiego – postawiło problem zbudowania trzeciej formy materializmu, który dałby się zastosować do systemów realnego socjalizmu. Według Nowaka:

Musiałyby to [...] być teoria materialistyczna, jak materialistycznymi są teorie rodowa i ekonomiczna. Musiałyby więc podawać jako podstawowy czynnik materialny w swej naturze (a nie np. czyjąkolwiek złą czy dobrą wolę, niską czy wysoką świadomość społeczną itd.). Ale jaki?²²

Próby określenia tego czynnika podjęli się Leszek Nowak, Piotr Buczkowski i Andrzej Klawiter, poszukując go w sferze politycznej życia społecznego. Autorzy ci przyjęli założenie, że sfera polityczna ma analogiczną – do sfery gospodarczej

²¹ *Ibidem*, s. 127.

²² L. Nowak, *Historyzm metodologiczny w interpretacji dialektyki*, [w:] Z. Cackowski, J. Kmita (red.), *Społeczny kontekst poznania. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Filozoficznego*, Lublin, 20–23 VI 1977, Ossolineum, Warszawa 1979, s. 146-147.

– budowę²³. Da się w niej zatem wyróżnić środki przymusu i system organizacji władzy, który składa się na bazę polityczną. Baza polityczna wraz z systemem instytucji politycznych tworzy zaś warunki społeczno-polityczne, do których – w trybie zależności adaptacyjnej – dostosowuje się świadomość polityczną. Pomiedzy wyróżnionymi elementami momentu politycznego zachodzą następujące zależności:

- (1. P) Ze zbioru historycznie danych systemów organizacji władzy przyjmuje się w społeczeństwie ten, który zapewnia – przy danym poziomie środków przymusu – najwyższą sferę regulacji klasie dysponentów siłami przymusu.
- (2. P) Ze zbioru historycznie danych systemów politycznych instytucji, ustanowionych przez prawo konstytucyjne, upowszechnia się w społeczeństwie, ten, który zapewnia – przy danym stanie bazy politycznej – wprowadzenie najbardziej optymalnego systemu organizacji władzy.
- (3. P) Ze zbioru historycznie danych systemów idei utrwała się w danym społeczeństwie – przy panujących w tym społeczeństwie warunkach polityczno-społecznych – ten, który najefektywniej legitymizuje optymalny system politycznych instytucji.

W uogólnionej wersji materializmu historycznego przyjmowano, po zniesieniu założenia o izolacji sfery politycznej od ekonomicznej, że zależność polityki od gospodarki realizuje się na dwa sposoby. Po pierwsze, na sposób kazualny, gdyż poziom rozwoju gospodarczego bezpośrednio wpływa na poziom środków przymusu będących w dyspozycji władzy. Po drugie, na sposób adaptacyjny. Optymalny system organizacji władzy, aby ulec upowszechnieniu, musi spełnić dwa kryteria: w pierwszej kolejności zagwarantować maksymalizację produktu dodatkowego klasie właścicieli, w drugiej – maksymalizację regulacji władczej klasie władców. Oznaczało to, że spośród historycznie danych systemów organizacji władzy upowszechniają się te, które zapewniają utrzymanie się najbardziej optymalnego systemu organizacji produkcji (gwarantującego właścicielom produkt dodatkowy). Dopiero spośród tak wstępnie wyselekcjonowanego zbioru systemów władzy zgodnych z optymalnym systemem organizacji produkcji upowszechnia się w skali masowej ten system organizacji władzy, który zapewnia największą sferę regulacji władczej. Może zatem tak się zdarzyć, że najbardziej efektywny system organizacji władzy nie upowszechni się, gdyż nie gwarantuje klasie właścicieli maksymalizację produktu dodatkowego.

Wspomniani autorzy rozpatrywali sytuację, w której sfera ekonomiczna traci swoją dominującą pozycję. Ogólnikowo stwierdzano tylko, że dzieje się to

²³ P. Buczowski, A. Klawiter, L. Nowak, *Historical Materialism as a Theory of Social Whole*, [w:] L. Nowak (ed.), *Social Classes, Action and Historical Materialism*, Rodopi, Amsterdam 1982, s. 236-280. O „prehistorii” nie-Marksowskiego materializmu historycznego, zob.: A. Klawiter, *Wspomnienie o działalności naukowej Leszka Nowaka* [w:] K. Brzechczyn (red.), *Realny socjalizm – „Solidarność” – kapitalizm. Wokół myśli politycznej Leszka Nowaka*, IPN, Poznań 2013, s. 80-84.

wówczas, gdy gospodarka nie jest w stanie maksymalizować swojego kryterium adaptacji (produktu dodatkowego). Wówczas sfera polityczna dominować ma nad życiem społecznym, zapewniając przetrwanie społeczeństwa jako całości i maksymalizując własne wewnętrzne kryterium adaptacji (wzrost regulacji władczej). Przykładem takiej formacji miał być tzw. azjatycki sposób produkcji²⁴.

6. O autonomii polityki i gospodarki (rozwiązanie sytuacji problemowej III)

Próby zastosowania uogólnionej formy adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego do konceptualizacji sfery politycznej i budowy teorii socjalizmu okazały się jednak dla Leszka Nowaka nieprzekonujące i zaprowadziły go do budowy nowej teorii – nie-Marksowskiego materializmu historycznego²⁵. Teoria ta, przejmując pogląd na izomorficzną strukturę trzech dziedzin życia społecznego: polityki, kultury i gospodarki, wypracowaną w ramach adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego, wzmacnia antagonistyczny charakter materializmu historycznego i prowadzi do uogólnienia pojęcia klasy społecznej. Leszek Nowak zakłada, że klasy społeczne istnieją tylko w gospodarce, ale wyłaniają się także w polityce i kulturze. W życiu politycznym klasa władców, dysponując środkami przymusu, powiększa globalną sferę wpływów, ograniczając autonomię obywateli. W życiu gospodarczym dysponowanie środkami produkcji pozwala klasie właścicieli maksymalizować produkt dodatkowy kosztem dochodów bezpośrednich producentów. Natomiast w kulturze monopol dysponowania środkami produkcji duchowej pozwala kastom kapłańskim pogłębiać swoje panowanie duchowe i ograniczać autonomię duchową wiernych. Antagonizmy społeczne, oparte na nierównym dostępie do materialnych środków społecznych (przymusu, produkcji i indoktrynacji), w każdej z trzech dziedzin życia społecznego mają więc autonomiczny charakter. Podziały klasowe z sąsiednich sfer życia społecznego mogą je jedynie osłabiać bądź wzmacniać. Podziały klasowe mogą się też kumulować i np. jedna i ta sama klasa społeczna, aby powiększyć swoją moc społeczną, może przejąć np. dyspozycję środkami przymusu i produkcji bądź przymusu i produkcji duchowej, itd. Prowadzi to do tego, że:

[...] moment ekonomiczny traci w szkicowanej tutaj ogólniejszej perspektywie swoją wyjątkowość. Okazuje się on być jednym z trzech momentów materialnych społeczeństwa o tej samej strukturze wewnętrznej. Kiedy już wiadomo, że nie tylko moment ekonomiczny cechuje się tym, iż dominującą w nim rolę odgrywają narzędzia materialne i że dyspozycja nimi generuje podział na klasy toczące walkę między sobą wobec swych przeciwstawnych interesów, podstawowa rola pełniona w społeczeństwie przez sferę ekonomiczną przestaje być czymś samym przez się zrozumiałym i – domaga się wyjaśnienia. Teraz też pojawia się możliwość pomyślenia [...], że są teoretycznie choćby dopuszczalne takie typy społeczeństw, w których dominującą rolę odgrywać może nie element ekonomiczny, a np. polityczny. [...]

²⁴ P. Buczkowski, A. Klawiter, L. Nowak, *op. cit.*, s. 268.

²⁵ L. Nowak, *Adaptacyjna interpretacja...*, s. 60.

Teraz okazuje się to nie rzeczą spekulatywnych dywagacji o tym, że wyjątkowość swą ekonomika zawdzięcza temu, iż bez środków do pożywienia żadne społeczeństwo nie może istnieć (jak gdyby mogło istnieć bez zjawiska dziedziczności genetycznej, odpowiedniej zawartości tlenu w atmosferze, odpowiedniego przedziału temperatury na ziemi, siły grawitacji i tysiąca innych rzeczy, których nikt przy zdrowych zmysłach nie chciałby podnieść do rangi „naczelnej determinanty rozwoju społecznego”), ale staje się to kwestią empirii. Trzeba po prostu zbadać, w których społeczeństwach i w jakich okresach dziejowych dominuje taki a nie innych z momentów materialnych społeczeństwa.²⁶

Nowak buduje zatem materialistyczną teorię władzy w perspektywie, której realny socjalizm okazuje się systemem ewoluującym według odmiennych niż ekonomiczne, bo według politycznych mechanizmów rozwojowych²⁷. Podstawowa sprzeczność w tego typu społeczeństwach zachodzi w sferze politycznej między posiadającymi sprzeczne interesy klasą obywatelską a klasą władzy. Typowy obywatel w strukturze społeczeństwa politycznego może wybrać działania realizujące jego preferencje. Działania te można podzielić na autonomiczne i regulowane przez władzę. Działania regulowane podejmowane są ze względu na groźbę przymusu zastosowanego przez władzę. Działania autonomiczne nie są obciążone podobną sankcją ze strony władzy. Istnieją dwie podstawowe metody etatyzacji życia społecznego: terror i biurokratyzacja. Terror polega na fizycznym wyeliminowaniu tych spośród obywateli, którzy są ośrodkami niezależnych od władzy relacji społecznych, a biurokratyzacja polega na zastąpieniu autonomicznych relacji społecznych typu obywatel – obywatel przez zetatyzowane relacje społeczne typu obywatel – władca – obywatel. W ten sposób władza stopniowo przenika do struktury życia społecznego, co powoduje, że niemożliwe jest podjęcie bez jej przyzwolenia jakichkolwiek działań społecznych.

Proporcja pomiędzy działaniami regulowanymi a uniwersum wszystkich działań obywatelskich wyznacza poziom alienacji obywatelskiej. Od niego zależy natężenie oporu społecznego klasy obywatelskiej. Kiedy odsetek działań obywatelskich (a zatem i poziom alienacji obywatelskiej) kontrolowanych przez władzę jest niewielki, w społeczeństwie panuje pokój społeczny. Do wybuchu rewolucji dochodzi wtedy, kiedy poziom alienacji obywatelskiej jest średnio-wysoki – staje się dokuczliwy, ale nie blokuje możliwości wspólnych wystąpień. Wysoki poziom alienacji obywatelskiej atomizuje i rozbija klasę obywatelską, umacniając spokój społeczny. Ustalenia te służą budowie dynamicznego modelu relacji władza – klasa obywatelska, które przechodzą przez stadium wzrostu regulacji władczej, zniewolenia politycznego i cyklicznego stadium wzrostu i postępującego spadku regulacji władczej²⁸.

²⁶ L. Nowak, *Wolność i władza. Przyczynek do nie-Marksowskiego materializmu historycznego*, NZS AR, Poznań 1981, s. 200.

²⁷ L. Nowak, *U podstaw teorii socjalizmu*, Nakom, Poznań 1991, t. 1-3.

²⁸ Zob. więcej: L. Nowak, *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*, t. 3: *U podstaw teorii socjalizmu*.

III. Podsumowanie. O zasadności Popperowskiej krytyki historii teoretycznej

Wykorzystanie Popperowskiego modelu ewolucji wiedzy naukowej do interpretacji adaptacyjnej rekonstrukcji materializmu historycznego potwierdza, z jednej strony heurystyczną użyteczność tego modelu, a z drugiej strony – falsyfikuje wysuniętą przez niego teoretyczną krytykę marksizmu.

Okazuje się bowiem, że zasięg stosowalności Popperowskiego modelu ewolucji wiedzy ludzkiej jest szerszy, niż pierwotnie przypuszczał sam jej twórca, gdyż można stosować go wobec pewnych przynajmniej odmian myślenia ideologicznego. Konstatacja ta ogranicza zarazem stosowalność krytyki Poppera wobec marksizmu jako całości. Krytyka ta trafna jest w zasadzie wobec stalinowskiej wersji dogmatycznego marksizmu, upowszechnionej w czasach zimnej wojny (choć po roku 1956, w wyniku specyfiki rozwojowej naszego kraju, pewne wersje marksizmu analitycznego zdołały pojawić się w Polsce). Jednakże ma ograniczony walor lub jest wprost bezużyteczna tych odmian tej doktryny społecznej, w której funkcja poznawcza dominuje (lub zachowują autonomię) nad społeczną.

Tym samym Popperowska krytyka marksizmu dzieli los innych głośnych krytyk historiozofii w wykonaniu choćby Isaiaha Berlina czy Jean-François Lyotarda. Bardzo często bowiem krytycy substancjalnej filozofii dziejów popełniają błąd *pars pro toto*, utożsamiając wybraną przez siebie koncepcję historiozoficzną z całą dziedziną refleksji historiozoficznej i/lub dowodzą niemożności budowy filozofii dziejów, zakładając pewne szczegółowe tezy należące do tej dziedziny²⁹.

Krzysztof Brzechczyn

Analytical Substantial Philosophy of History at the Poznań School of Methodology. An Attempt of Falsification of Popperian Critique of Theoretical History

Abstract

The purpose of this paper is the reconstruction of the theory of historical process elaborated at the Poznań School of Methodology. The heuristic tool will be Popper's model of knowledge, according to which, the development of scientific theory went through the phase of the posing of the scientific problem, proposing a tentative theory,

²⁹ Zob. więcej K. Brzechczyn, *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004, s. 11-30; *idem*, *W obronie metanarracji w filozofii historii*, [w:] P. Orlik (red.), *Całość – wizje, pejzaże, teorie* (Problemy, dyskusje, t. 6), WN IF UAM, Poznań 2006, s. 231-247; *idem*, *Czy historiozofia zakłada teleologiczną wizję przeszłości?*, [w:] M. Domaradzki, E. Kulczycki, M. Wendland (red.), *Język, rozumienie, komunikacja*, WN IF UAM, Poznań 2011, s. 279-285.

a critical discussion and its modification. Proposed by Leszek Nowak the adaptive interpretation of historical materialism was transformed – under the influence of the elaboration of the idealizational theory of science and the categorical interpretation of dialectics – into the generalized version of historical materialism. This version includes theory of the class and primitive societies. Difficulties in the building of the theory of real socialism led to the transformation of adaptive historical materialism into the non-Marxian historical materialism where some tenets of Marxism were refuted (e.g. the domination of economy over politics). In the course of the building of the adaptive interpretation of historical materialism and the non-Marxian historical materialism some primary notions were defined and modified satisfying the criteria of falsification. Although Popper severely criticized the possibility of theoretical history, the theory of history as developed at the Poznań School of Methodology satisfies his criteria of falsification. This throws doubt upon the validity of Popperian critique of theoretical history.

Keywords: substantial philosophy of history, analytical Marxism, non-Marxian historical materialism, adaptive interpretation of historical materialism, Poznań School of Methodology, Leszek Nowak, Karl R. Popper.